

НЕВЯНА ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА (Велико Търново)

СБОРНИЦИТЕ „КНИГА ГРИГОРИЯ ЦАМБЛАКА“ — ВЪЗНИКВАНЕ, СЪДЪРЖАНИЕ, РАЗПРОСТРАНЕНИЕ

Ръкописните сборници под наслов „Книга Григория Цамблака“ са уникално явление в славянските средновековни литератури. Те са едно от най-красноречивите свидетелства за авторитета на Григорий Цамблак като писател от общобалкански и общославянски мащаб, за жизнената актуалност на неговите творби в продължение на няколко века. Няма друг старославянски писател освен търновеца Григорий Цамблак, чиито произведения още през средновековието да са събрани и комплектувани в самостоятелна книга, получила значителна популярност и спечелила си място в ръкописната традиция. В това отношение Цамблак може да се мери само с раннохристиянските витии на словото.

В научната литература са отбелязвани някои ръкописни сборници, съдържащи само или предимно Цамблакови произведения, но досега те не са били предмет на специално проучване. Настоящата статия е пръв опит за по-цялостна историко-литературна характеристика на тези сборници, които са своеобразни ръкописни „издания“ на „Цамблаковата книга“. Вниманието е съсредоточено върху няколко въпроса: научен интерес към „Книга Григория Цамблака“, обем на понятието, археографско описание на известните днес сборници под това заглавие, съдържание и начини на подреждане на словата в тях, автобиографични сведения за Цамблак в насловите на отделните произведения и в самите творби, замисъл и първоначално комплектуване на „Цамблаковата книга“, съдбата ѝ през следващите векове.

Сборници с респектиращото заглавие „Книга Григория Цамблака“ са познати още на първите биографи и ценители на писателя от началото на XIX в. Научният интерес към тях обаче има много по-дълга история. Той започва с появата на най-стария библиографски труд в Русия — инвентарния опис на ръкописите в Кирило-Белозерския манастир, съставен в края на XV в. В този опис, запазен и в чернова, и в белова, сред ръкописите, наречени „полудестные“, е посочен и сборник под заглавие „Книга Григорий Самблакъ“¹. Това е засега най-ранното писмено посочване за

¹ Н. Никольский. Описание рукописей Кирилло-Белозерского монастыря, составленное в конце XV века. СПб., 1897, с. 7, 97, 101—103.

съществуването на самостоятелен сборник с Цамблакови произведения. Данните за него се включват и в описите на Кирило-Белозерската ръкописна сбирка от следващите векове — от 1601, 1621, 1802 г. В тях се сочи, че ръкописът е с предназначение „к упразднению“². За съжаление самият сборник, регистриран в инвентарния опис от края на XV в. на ръкописите от Кирило-Белозерския манастир, не се е запазил до наши дни, тъй като манастирската библиотека била опожарена.

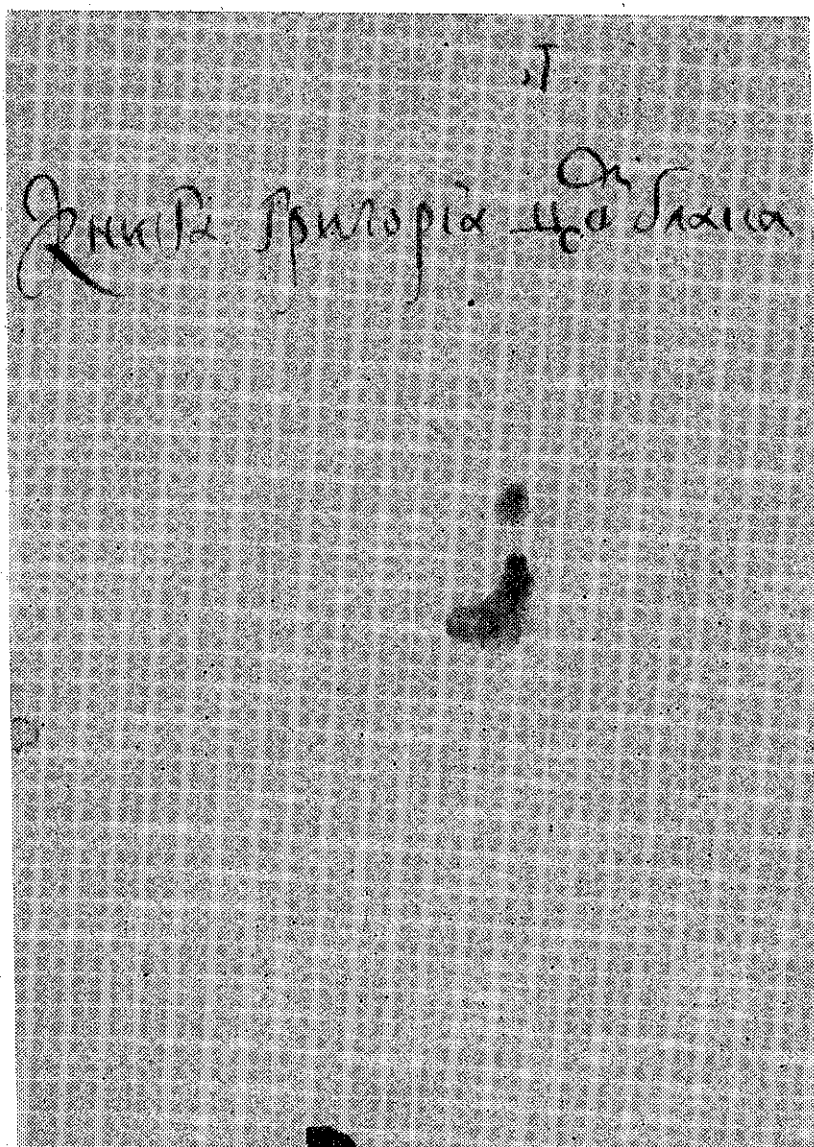
Благодарение обаче труда на неизвестния руски библиограф от края на XV в. днес се знае съдържанието на Кирило-Белозерския сборник „Книга Григоріи Самблѣкѣ“. Това заглавие безспорно е стояло на титулната страница на самия сборник, а не е поставено от съставителя на опис. В него той посочва кратките заглавия и началните думи на следващите 18 Цамблакови произведения: 1) за божествените тайни; 2) за усопшите; 3) за иноческия живот; 4) в събота сиропустна; 5) похвално слово за св. 40 мъченици; 6) за Връбница; 7) за Великия четвъртък; 8) за Великия петък; 9) на Възнесение; 10) на рождеството на Йоан Предтеча; 11) похвално слово за апостолите Петър и Павел; 12) похвално слово за пророк Илия; 13) на Преображение; 14) на Успение; 15) за отсичането главата на Йоан Предтеча; 16) на Рождество Богородично; 17) на Въздвижение; 18) похвално слово за св. Димитър.

Най-добрият биограф на Григорий Цамблѣк А. И. Яцимирски в бележитата си монография за него от 1904 г. специално изтъква заслугата на първия руски библиограф, като подчертава, че благодарение именно на неговия труд „ние знаем, че в края на XV в. произведенията на Цамблѣк са съществували вече като нещо цялостно, като особена „книга“³. Познатите днес нови факти от археографско и текстологично естество налагат известна корекция на това заключение на Яцимирски, защото свидетелствуват, че „Цамблаковата книга“ е възникнала още през първата половина на XV в., може би дори наскоро след смъртта на Григорий Цамблѣк (1420).

Въпросите за първоначалното комплектуване, съдържание и разпространение на „Цамблаковата книга“ не могат да бъдат разглеждани, без да се види какво място заема тя в научната литература за писателя, какви оценки са ѝ давани в двувековната история на научния интерес към неговата личност и книжовно наследство. Трябва да се отбележи, че изследвачите на Григорий Цамблѣк от началото на XIX в. до наши дни боравят с твърде ограничен брой сборници, включващи само Цамблакови произведения. При това списъкът от два, три или четири сборника се повтаря у отделните биографи и ценители на Цамблѣк, а за анализ и коментар се привличат обикновено текстовете на два сборника. В първите по-пространни очерци за писателското наследство на Григорий Цамблѣк от Евгений Болховитинов, Филарет Гумилевски, Макарий Булгаков, Степан Шевириков сред творбите на писателя се изброяват 17, 18 или 19 църковни проповеди, подредени според годишния календар така, както са подредени и в ръкописните сборници, съдържащи „Цамблаковата книга“. Най-често учените сочат Синодалния сборник № 235 (384), в който са включени 21 Цамблакови произведения, и поместената в края на юлския том

² А. И. Яцимирский, Григорий Цамблѣк. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 453.

³ Там там.

Фиг. 1. Титулна страница на сборника „Книга Григория Цамблака“ — БАН, Ленинград, собр. Архангельское, № 485, XVII в., л. 1а

на Макариевите четиминеи „Книга Григория Цамблака“, съдържаща 18 слова на писателя.

В своята речникова статия за Григорий Цамблак, поместена в „Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви“, ⁴ Евгений Болховитинов от всички 27 известни му

⁴ Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. Т. 1—2. Изд. 2. СПб., 1827, с. 97—103.

Цамблакови произведения назовава само три: Словото за Киприан, Житието на Стефан Дечански и Разказа за пренасяне мощите на Петка Търновска в сръбската земя. Посочването на Надгробното слово за Киприан свидетелствува, че Болховитинов може би е имал пред вид Синодалния сборник № 235 (384), в който се намира единственият познат в науката препис на това произведение. Тъй като обаче от изложението на статията личи, че Болховитинов не познава самия текст на творбата, по-вероятно е да му е било познато „Оглавлението“ на юлския том на Великите четиминеи на митрополит Макарий (ГИМ, № 794, Синод. № 996 от 1552 г.), в което на двадесет и първо място е отбелязано: „КѢ. Слово надгробное Киприану митрополиту. Настояще оубо и сѣ намъ пострада.“ Но това заглавие и началните думи на словото стоят само в „Оглавлението“. А в края на тома под дата 31 юли са поместени 18 слова от Григорий Цамблак под заглавие „Книга Григория Цамблака“.

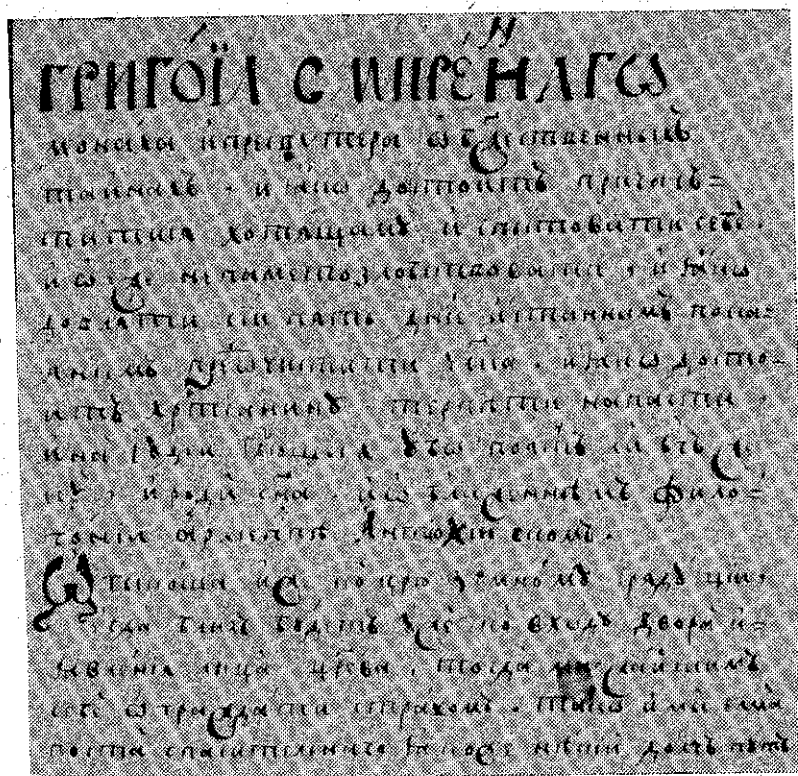
Първият учен, който специално отбелязва наличието на „Цамблаковата книга“ в юлския том на Великите четиминеи на митрополит Макарий и по този начин я включва в научно обръщение, е Филарет Гумилевски.⁶

На Синодалния сборник № 235 (384) и на четиминейния том за месец юли се позовава и Макарий Булгаков в статията си „О Григории Цамблаке, митрополите Киевском, как писателе“.⁶ Към тях Степан Шевирьов прибавя още един сборник, съдържащ 18 Цамблакови слова — № 236 (386) от Московската синодална сбирка, в който са поместени същите 18 слова и в същия ред, както в сборник № 235 (384).⁷ Според Шевирьов в „Цамблаковата книга“ влизат 19 слова за църковни празници, подредени в зависимост от годишния календар. Той ги изброява, като се ръководи от добре познатия му Синодален сборник № 235 (384), но съпоставяйки го с другия Синодален сборник № 236 (386) и с юлския том на Макариевите велики четиминеи. На първо място е поставено Словото за божествените тайни, а на деветнадесето — Похвално слово за великомъченик Георги (I редакция). Степан Шевирьов не само преразказва доста подробно съдържанието на тези 19 слова, но и пръв в науката поставя някои въпроси във връзка с възникването, съдържанието и разпространението на „Книга Григория Цамблака“. „Няма съмнение — пише той, — че 19-те слова, срещани между ръкописите като отделна книга и така внесени във Великите четиминеи от митрополит Макарий под название „Книга Григория Цамблака“, са били приведени в този ред и са комплектовани в особена книга от самия им създател. Последователната връзка на всички тези слова и посочването ѝ особено в ония от тях, които сами по себе си не са свързани от реда на църковния кръг, потвърждава истинността на това предположение. Трябва да се мисли, че авторът сам с различните наименования на своите звания е посочил мястото и времето, когато словата първоначално са били произнесени, но че след това преписвачите, внасяйки отделните слова в своите сборници, са разместили

⁶ Ф. Гумилевский. Обзор русской духовной литературы. 862—1720 г. — Ученые записки Второго отделения Имп. АН, кн. III, СПб., 1856, с. 90; Също и в кн. му под това заглавие, Харьков, 1859, с. 129.

⁷ Изв. Имп. АН по ОРЯС, т. VI, вып. 2, СПб., 1857, с. 97—153.

⁸ Ст. Шевирьев. История русской словесности. Ч. III. Столетия XIII-ое, XIV-ое и начало XV-ого. М., 1858, с. 182—196, 200—204.

Фиг. 2. Слово за божествените тайни — слово № 1 в „Книга Григория Цамблака“ — БАН. Ленинград, собр. Архангельское, № 485, XVII в., л. 5а

тези указания. Впрочем в по-голямата част те достатъчно вярно са се запазили.⁸

Мнението на Шевирьов, че „Книга Григория Цамблака“ е комплектувана от самия Цамблак, се възприема и от А. Сабатовски, който също смята, че 18-те слова, включени под това заглавие в юлския том на Великите четиминеи на митрополит Макарий, „са приведени в последователен ред и са съставени като особена книга от самия им създател“⁹.

На въпроса за възникването на „Книга Григория Цамблака“, макар и мимоходом, се спира и авторът на най-голямата монография за писателя досега А. И. Яцимирски. Сред библиографите и редакторите на Цамблаковите произведения руският учен специално изтъква ролята на митрополит Макарий, по чийто почин и под чието ръководство през средата на XVI в. били съставени забележителните Велики четиминеи, побрали на своите страници ръкописното богатство не само на древните руси, но и на българите и сърбите дотогава. Според Яцимирски митрополит Ма-

⁸ С. т. Шевирев. Цит. съч., с. 182—183.

⁹ Литовские Епархиальные Ведомости, 1884, № 39, с. 333.

карий „не само е внесъл почти всички произведения на Цамблак под съответните дати и месеци на своите четиминей, но в края на юлския том поместил особен раздел, давайки му такова ценно в нашите очи заглавие „Книга Григория Самблака“. Яцимирски не споделя мнението на Саба-товски, че 18-те слова са били подредени в отделна книга от самия Цам-блак, тъй като според него „в разпределението на словата личи система, опитната ръка на сътрудниците на митрополит Макарий“¹⁰.

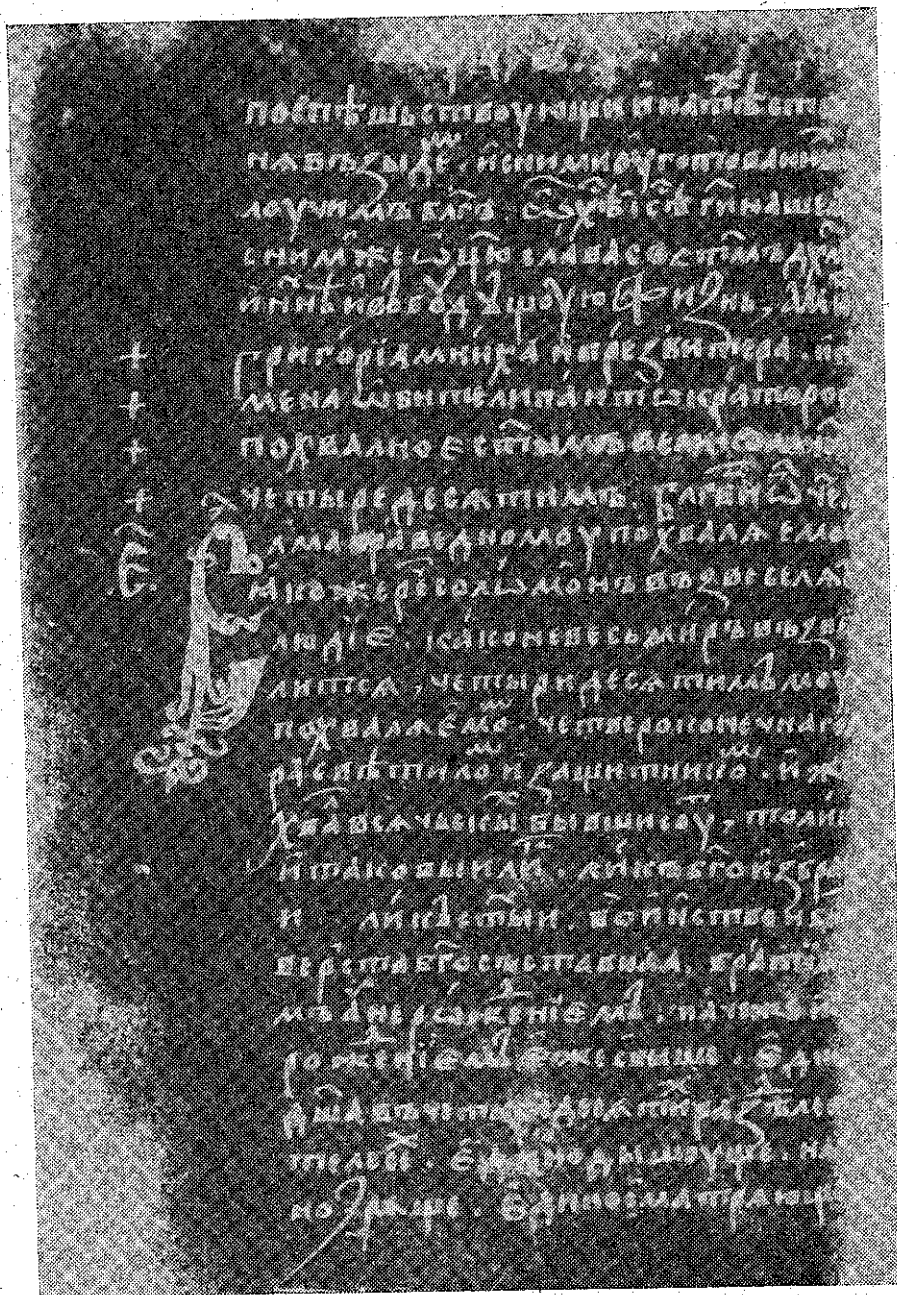
Днес, 76 години след излизането на книгата на Яцимирски за Гри-горий Цамблак, на биографите и изследвачите на писателя са известни някои факти, които сочат, че събирането и подреждането на Цамблаковите слова в самостоятелен сборник и онасловаването му „Книга Григория Цамблака“ не са дело на митрополит Макарий и неговите сътрудници. Както е известно, митрополит Макарий предприема своята събирател-ска и редакторска работа по съставянето на Великите четиминей през средата на XVI в. А вече беше отбелязано, че в края на XV в. неизвестният съставител на инвентарния опис на ръкописите от Кирило-Белозерския манастир описва сборник под заглавие „Книга Григорий Самблакъ“, съдържащ 18 Цамблакови слова.

За съществуването на сборници само с Цамблакови произведения още през XV в. категорично свидетелствува и въведеният преди няколко години в научната литература от Г. Данчев сборник № 31 от сбирката на П. Н. Никифоров.¹¹ Запазената на л. 26 приписка сочи, че сборникът е дело на някой си дяк Андрей, а от водните знаци на хартията може да се съди, че е съставен през втората половина на XV в. Г. Данчев идентифи-цира споменатия в приписката към въпросния сборник дяк Андрей с уче-ника на Евтимиевия последовател Андроник—Андрей, съставител на един забележителен панегирик от 1425 г. Въпросът обаче за личността на дяк Андрей е много труден и изисква специално проучване, което е извън задачите на настоящото изследване. В случая е по-важно да се отбележи, че сборникът съдържа само произведения от Григорий Цамблак (18 на брой) и че те са подредени в познатата ни от другите сборници досега последователност според празниците в годишния църковен календар. Датирането му пък от втората половина на XV в. определя неговото челно място сред сборниците с подобно съдържание. Засега това е най-старият известен в науката и достигнал до наши дни сборник, в който са поместени само Цамблакови съчинения, подредени в определена система. А припи-ската с името на дяк Андрей разкрива един ценител на Цамблаковия пи-сателски талант.

Прегледът на научната литература показва, че в понятието „Книга Григория Цамблака“ се включват не само сборниците, които носят на ти-тулните си страници това заглавие и съдържат по 18 Цамблакови слова, подредени според годишния църковен календар, но и сборниците с по-широк обхват, които на първо място съдържат последователно същите 18 Цамблакови слова, както и първите, а след тях са прибавени и други произведения. Например Синодалният сборник № 235 (384) съдържа в последователен ред 21 съчинения на Цамблак, писани с един почерк, и

¹⁰ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 454.

¹¹ Г. Данчев. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения. — Лит. мисъл, 1977, кн. 4, с. 103—108.

Фиг. 3. Похвално слово за св. 40 мъченици — слово № 5 в „Книга Григо-
 рия Цамблака“ — ГБЛ—Москва, собр. Никифорова, № 31, XV в., л. 946

още няколко произведения от други автори, писани с друг почерк — 18 слова, съставлящи „Цамблаковата книга“, непосредствено след тях още 3 произведения на Цамблак, подредени не по календара, след които вече са прибавени с друг почерк останалите творби от други автори. Така че този сборник се включва в категорията на понятието „Книга Григория Цамблака“.

Съществуват обаче и сборници, които съдържат значителен брой Цамблакови произведения — 12, 14, 16 и дори 18, но без те да са подредени последователно и да са систематизирани по някакъв критерий.¹² Съставът на тези сборници е обикновено своден, нетипичен. Цамблаковите слова в тях се редуват с произведения от други автори. Тези сборници не влизат в понятието „Книга Григория Цамблака“. Такъв е например сборник № 1026 от Погодинската сбирка, открит и описан от Климентина Иванова.¹³ Той заслужава специално внимание както поради своята старинност, така и поради съдържанието си. Кл. Иванова го датира към 15—20-те години на XV в. и го свързва по време с известния в науката Пахомиев сборник № 753 (1629) от библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра. Но докато сборникът на Пахомий Серб съдържа наред с другите поместени съчинения 7 произведения от Григорий Цамблак, броят на Цамблаковите творби в Погодинския сборник № 1026 е 18. Те не носят в насловите си името на техния автор и не са подредени последователно според празниците в църковния календар, както в „Цамблаковата книга“. Между тях са поместени произведения от Йоан Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов и др. Сборниците от подобен род със своден, нетипичен състав, които съдържат цели серии Цамблакови произведения, могат да бъдат предмет на отделно изследване, което между многото въпроси трябва да реши и въпроса за отношението на тези сборници към „Книга Григория Цамблака“. Но в момента е необходимо тяхното разграничаване.

Засега разполагам със сведения за 10 ръкописни сборника, чието съдържание съответствува на изложеното мое разбиране за обема на понятието „Книга Григория Цамблака“. Подредени хронологично по векове, те са следните:

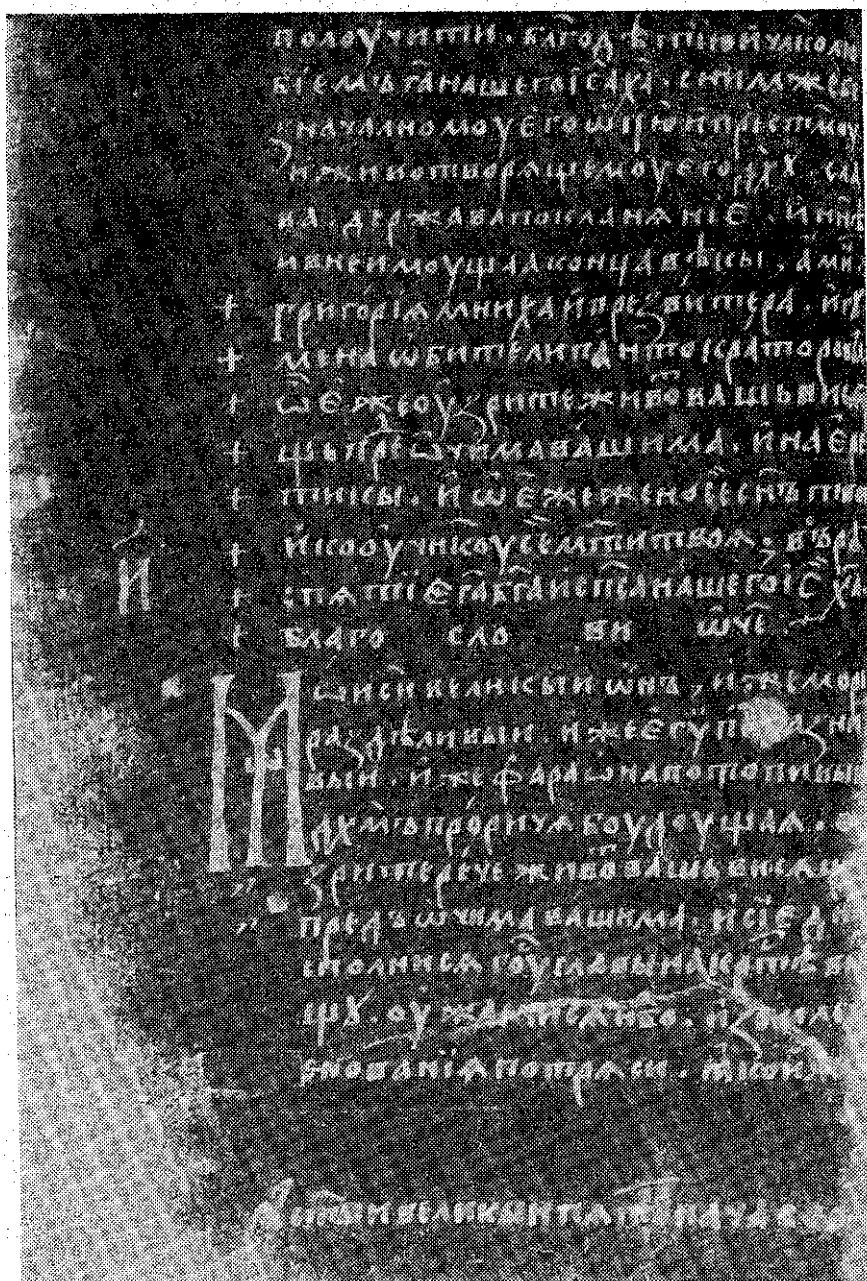
1. Сборник № 31 от втората половина на XV в. от сбирката на П. Н. Никифоров, писан от дяк Андрей. Има 272 листа, размер 21 × 13,5 см. Писмо — полуустав. Съдържа 18 Цамблакови слова и поучения за празниците. В момента се пази в ГБЛ — Москва, собр. Никифорова, № 31. Описан е от Г. Д а н ч е в. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения. — Литературна мисъл, 1977, кн. 4, с. 103—108.

2. Сборник от Кирило-Белозерския манастир от XV в. (унищожен), упоменат в инвентарен опис от края на XV в. като „Книга Григория Самблак“. Съдържал е 18 Цамблакови слова. За него съобщава Н. Ни-

¹² Ето само няколко примера: Сборник от Атонския манастир „Св. Павел“ съдържа 12 слова от Григорий Цамблак; Сборник № 168 (43) от XVI—XVII в. от сбирката на Софийския събор в Киев съдържа 13 Цамблакови слова; Сборник № 1157 от XVI в. от сбирката на В. М. Ундолски съдържа 14 слова от Цамблак. Голям брой произведения от Григорий Цамблак се съдържат и в сборниците № 350 от сбирката на Е. В. Барсов от XV в., № 125 от сбирката на Пискарьов от XVI в., № 256 от XVII в. от сбирката на Толстой и др.

¹³ Кл. И в а н о в а. Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. Е. Погодин. С., 1981, с. 467.

Фиг. 4. Слово на Великия петък — слово № 8 в „Книга Григория Цамбл-ка“ — ГБЛ—Москва, собр. Никифорова, № 31, XV в., л. 124б

ко л ъ с к и й. Описание рукописей Кирилло-Белозерского монастыря, составленное в конце XV века. СПб., 1897, с. 101—103.

3. Сборник № 242 от XV—XVI в. от сбирката на Тихонравов. Има 108 листа. Съдържа „Слова Григория Цамблака“. Сега се намира в ГБЛ — Москва, собр. Тихонравова, № 242. Описан е от Г. Георгиевски. Собрание Н. С. Тихонравова. I. Рукописи. М., 1913, с. 40.

4. Сборник № 1131 от началото на XVI в. от сбирката на Погодин. Съдържа 17 Цамблакови слова, поместени от л. 1 до л. 271. След тях са поместени и произведения от други автори. Сега ръкописът се пази в ГПБ — Ленинград, собр. Погодина, № 1131. Този сборник ми беше посочен и предоставен за работа през 1973 г. от к.и.н. Т. Н. Копреева, ст.н.с. в ръкописния отдел на ГПБ — Ленинград. В посочения опис на южнославянските ръкописи от Погодинската сбирка, изготвен от Кл. Иванова, сборникът е описан подробно на с. 472—473.

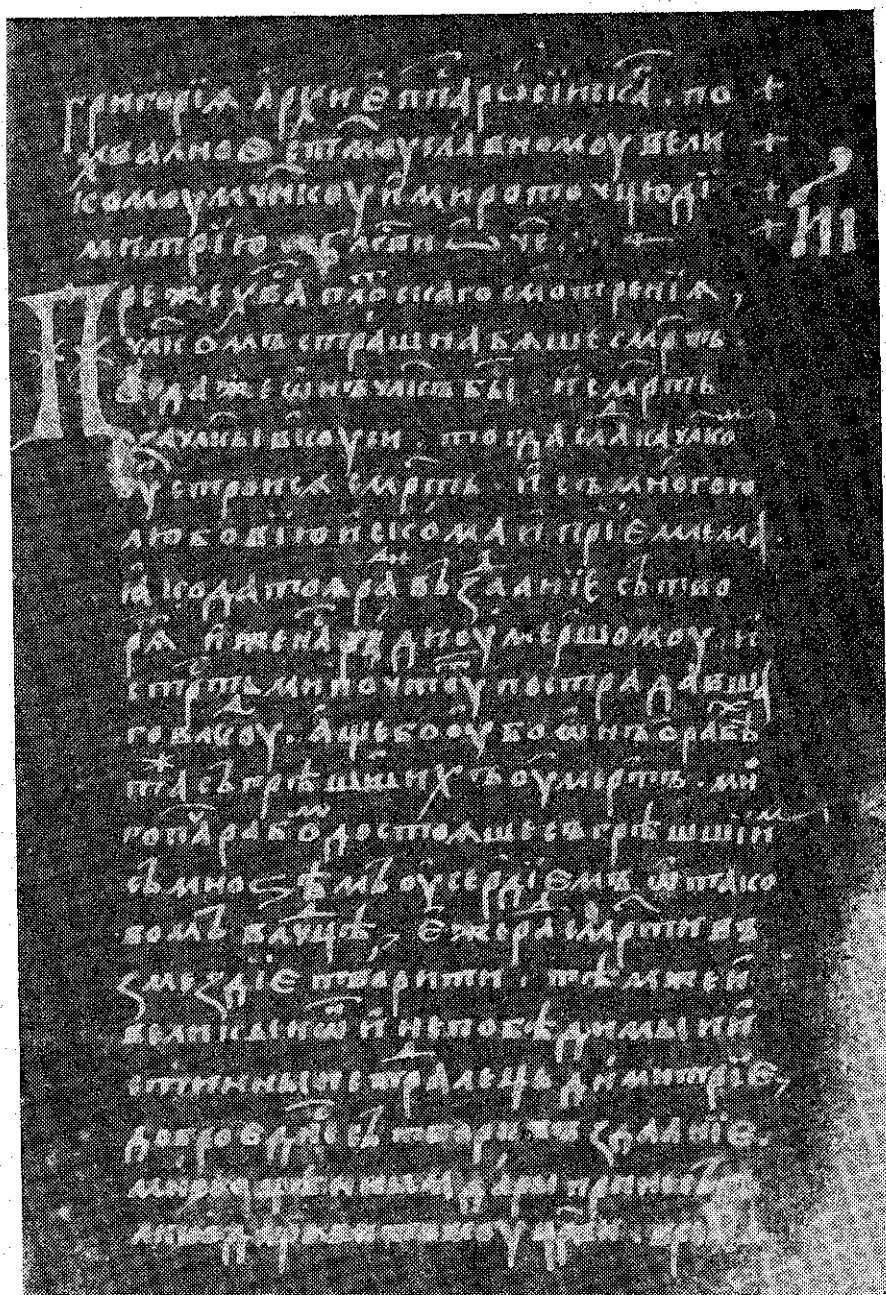
5. Юлският том на Великите четиминей на митрополит Макарий от XVI в. (1552) от Синодалната сбирка. Под 31 юли е поместена „Книга Григория Самблака“. Съдържа 18 Цамблакови съчинения. В момента ръкописът се намира в ГИМ — Москва, № 794, собр. Синодальное, № 996. Описан е от Т. Н. Протасьева. Описание рукописей синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. И. Невоструева). Ч. I. М., 1970, с. 186.

6. Сборник № 235 (384) от XVI в. от Синодалната сбирка. Скоропис, 4°, 390 листа. От л. 1 до л. 244 са поместени 21 Цамблакови съчинения, писани с един почерк. На л. 1—212 об. се намират 18-те слова, съставлящи „Цамблаковата книга“, след които на л. 212 об.—244 са поместени не по календарния ред още 3 Цамблакови творби (Похвалното слово за великомъченик Георги, Мъчението на Йоан Нови Бялградски и Надгробното слово за митрополит Киприан). От л. 244 об. до края следват произведения от други автори, писани с друг почерк. Сега сборникът се пази в ГИМ — Москва, собр. Синодальное, № 235 (384). Описан е от А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. II. Ч. 3. М., 1862, с. 134—140.

7. Сборник № 236 (386) от XVII в. от Синодалната сбирка. Скоропис, 4°, 284 листа. От л. 1 до л. 233 са поместени 18 Цамблакови слова (същите като първите 18 слова в № 235). След тях се намират още 4 произведения, писани с друг почерк. Сега сборникът се пази в ГИМ — Москва, собр. Синодальное, № 236 (386). Описан е от А. Горский и К. Невоструев. Цит. съч., с. 146.

8. Сборник № 56 от XVII в. от Антониево-Сийския манастир. Полуустав, 4°, 472 листа. На л. 1 с почерка на целия ръкопис е написано: „Книга Григория Цамблака“. Същото заглавие е повторено пак от преписвача и на л. 1 об. Съдържа 18 Цамблакови слова. В момента сборникът се намира в БАН — Ленинград, собр. Архангельское, № 485. Описан е от А. Е. Викторов. Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России. СПб., 1890, с. 80.

9. Сборник № 13 от XVII в. от Антониево-Сийския манастир. Има заглавие „Книга Григория Цамблака“. Съдържа 17 Цамблакови слова. Сега сборникът се намира в БАН — Ленинград, собр. Архангельское,

Фиг. 5. Похвално слово за Димитър Мироточиви — слово № 18 в „Книга Григорія Цамблака“ — ГБЛ—Москва, собр. Никифорова, № 31, XV в., л. 263а

ПОБѢНТ СѦ Н НАН ЖЕ Ѡ НЕПРАВДЫ Н ХЫЩЕНІѦ БѢГАЩІ СѦ. Нач.: Прн-
неси пакы да коснем сѦ вѣсѣдѣ съ дерзновеннемъ бо множаншн...

4) Похвално слово за преподобните отци (в събота сиропустна) — (Григоріа смиреннаго ннокѣ н презвитера, похвалное ѡцмъ преподоб-
нымъ). Под текста е добавено пояснението, че словото е предназначено
за четене „в соу сиропу“. Нач.: Хоцю к похвалѣ оцъ ѡзы подвиг-
нотн н оужасю сѦ...

5) Похвално слово за св. 40 мъченици (9 март) — Григоріа мнѣха н
презвитера, нгвмена ѡнтелн Пантѡкраторовы, похвалное стымъ велико-
мѣнко четиридесатнымъ. Нач.: Елма праведному похваляемому ѡко же
ре Соломонъ възвеселѣ сѦ людѣ...

6) Слово на Врѣбница — Григоріа архіеппа рѡнѣскаго, слово в нелю
вереноу. Нач.: Пакы спсѣ въ іерлѣмъ възходн н пакы чудеса, пакы
въскрѣніѦ оутѣреніе...

7) Слово на Великия четвъртък — Григоріа мнѣха н презвитера,
нгвмена ѡнтелн Пантѡкраторовы, на преданіе гѣ н бѣа н спсѣ нашего
іс хѣ, н ѡ юдѣ н на н же ѡ прѣсноки прнносѣщн тѣнство, н о среб-
ролюбїи. (Непосредственно преди заглавието на бялото поле е пояснено,
че словото е предназначено за „въ стын великын четвърто на часѣ“).
Нач.: Печаль ѡбъемлетъ мн дшѡу, н недооумѣніе съдержитъ мн по-
мыслѣ...

8) Слово на Великия петѣк — Григоріа мнѣха н презвитера, нгв-
мена ѡнтелн Пантѡкраторовы, ѡ еже оузрѣте жнвот вашъ вѣсѣщъ прѣ-
ѡчнма вашнма, н на еретнкы, н ѡ еже жено се спѣзъ тѡн н ко оутѣнкоу
се мѣти твоѣ, въ распѣтіе гѣ бѣа н спсѣ нашего іс хѣ. (Под текста на
бялото поле е добавено „въ стын великын пѣто на часовѣ“). Нач.: Мѡ-
нѣн великын ѡнѣ нже море раздѣланвын, нже егѣпѣ казннвын...

9) Слово на Възнесение — Григоріа еппа рѡнѣскаго, слово на славе-
ное възнесеніе гѣ наше іс хѣ. Нач.: Настоящїи празникъ, исполненіе е
смотрѣнна, еже о родѣ...

10) Слово на Рождеството на Йоан Предтеча (24 юни) — Григо-
ріа мнѣха н презвитера, сло на рѣтво прѣтча н крѣла іѡанна. Нач.:
Крѣта днѣ намъ раждает сѦ н кто не възроуется прѣтча нам ѡблѣет
сѦ...

11) Похвално слово за апостоли Петър и Павел (29 юни) — Григоріа мнѣха и презвитера, похвално стѣмъ и вѣрховнѣ апамъ Петроу и Павлоу. Нач.: Вѣснѣша намъ днѣ свѣтлаа велнкаа и незаходнмаа, цркъвь веселѣщаа...

12) Похвално слово за пророк Илія (20 юли) — Григоріа мнѣха и презвитера, нгѣмена ѡбентелн Пантократоровы, похвално стѣмоу прркъ и бгѡвнцѣ Нлїн. Нач.: Пррцн оубѡ всн воплощенїе еднѡроуѣнаго послани быша, жестокоуѣнѣмоу...

13) Слово на Преображение (6 август) — Григоріа архнеппа рѡсннска, слово на бжтѣное превѣраженїе га и бга и спса наше Іс Хл. Нач. Нбсн побѣна днѣ фаворьскаа оустронѣя гора, славою на...

14) Слово на Успение (15 август) — Григоріа архнеппа рѡсннска, слово на всѣтѣное оуспенїе прѣславныа влѣца наша Бца. Нач.: Гаврїлаа зрю чннѡначальствїюща на земан и нѣныа снаы...

15) Слово за отсичане главата на Йоан Предтеча (29 август) — Григоріа архнеппа рѡсннскаго, слово на оуѣвнѡвенїе главы чтѣнаго и славнаго пррка и прѣтча и крѣта Іѡанна. Нач.: Пакы Іюдеа жадаѣ пррѣцкыа крове, пакы пррѣкоуѣнѣство дышетъ...

16) Слово на Рождество Богородично (8 септември) — Григоріа ннока и презвитера, слово на всѣтѣное ржѣво прѣстыа влѣца наша Бца. Нач.: Да прѣначнаѣ настоящимъ торжествоу дѣдъ бгѡвцѣ, съзываа тварь...

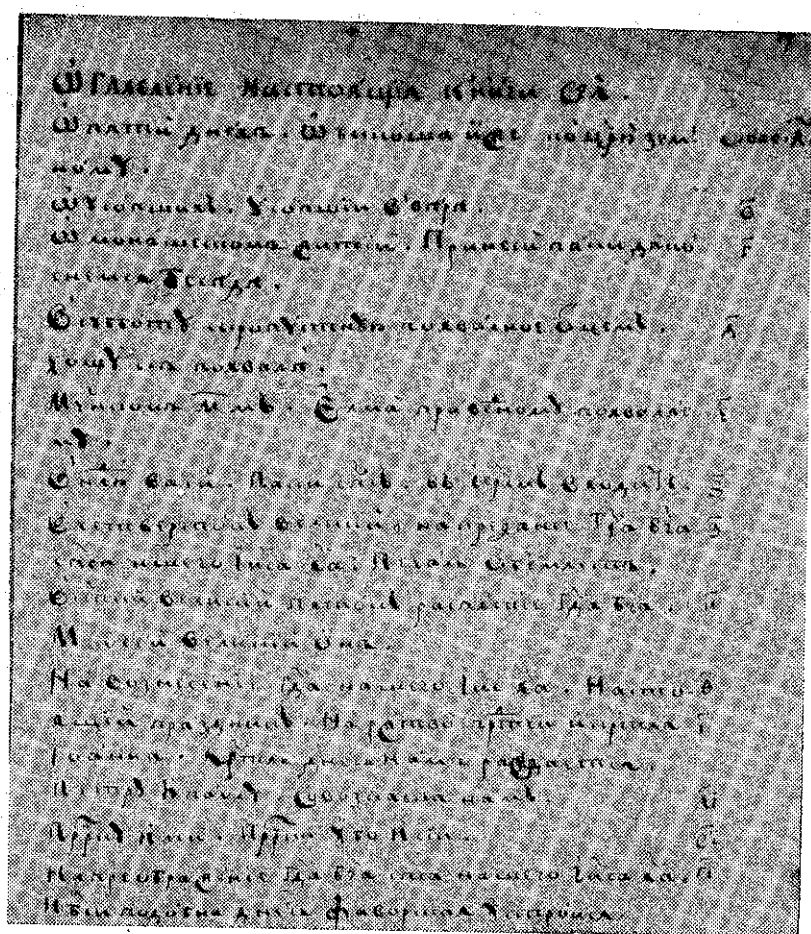
17) Слово за въздвижение на крѣста (14 септември) — Григоріа архнеппа рѡсннскаго слѡ на възвнженїе чтѣнаго крѣта. Нач.: Възноснт сѧ днѣ крѣтъ и плѣнаѣ сѧ адъ, и покланѣет сѧ Хс...

18) Похвално слово за св. Димитър (26 октомври) — Григоріа архнеппа рѡсннска похвално стѣмоу слаеному велнѣкому мѣнѣкоу и мнро-точцѣ Дїмѣтрїю. Нач.: Прѣже Хла плѡскаго смѡтрѣнїа, члѣкмъ страшна башѣ смѣръ, егда же ѡнъ члѣкъ...

Известно е, че през средновековието в Русия църковната година започвала или от 1 септември, или от 1 март. Това положение се запазило до 1492 г., когато в съответствие с църковната традиция за начало на годината официално бил определен 1 септември. А специален указ на Петър I от 15 декември 1699 г. постановява новата 1700 г. да започне на 1 януари и по този начин той уеднаквява руския календар с този на Западна Европа.¹⁵

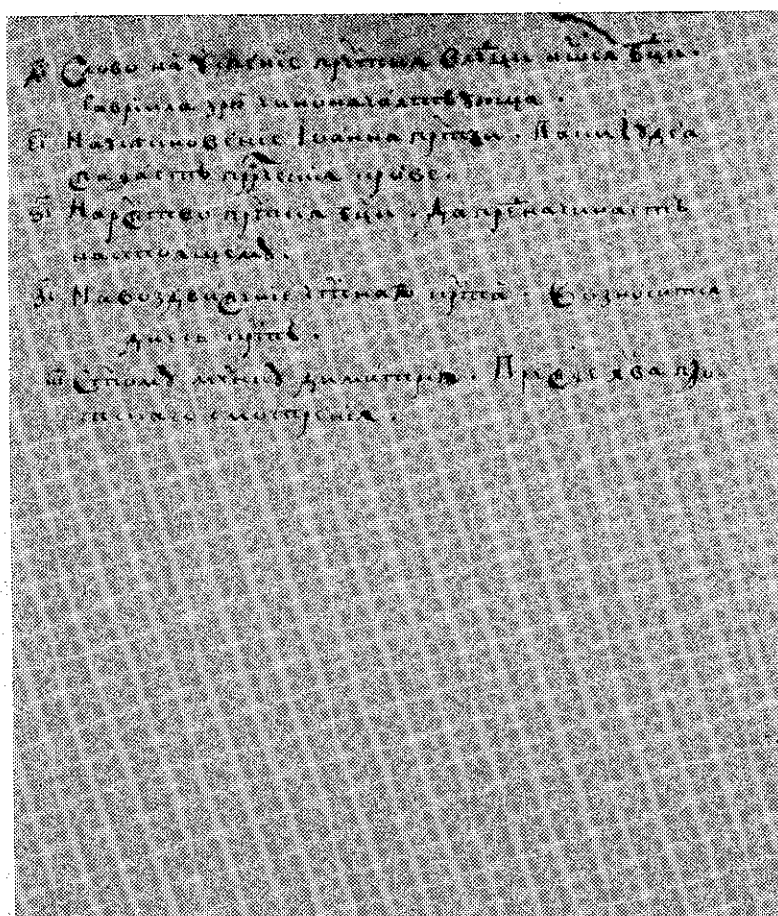
¹⁵ Советская историческая энциклопедия. Т. 6. М., 1965, стлб. 848.

Фиг. 7. Съдържание на „Книга Григория Цамблака“ — БАН—
Ленинград, собр. Архангельское, № 485, XVII в., л. 4а

Би трябвало да се очаква, че след като словата на Григорий Цамблак са посветени на големи църковни празници, те трябва да са подредени в неговата „книга“ според един от двата използвани в руската църква през средните векове календари — септемврийския или мартенския. Наблюденията над 10-те посочени сборника обаче показват, че словата в тях не са подредени според тези календари, по-точно, че подреждането не започва от септември и не завършва с август или пък да започва от март и да завършва с февруари. Както беше посочено в 9 от сборниците, последователността на поместените произведения е една и съща и е обусловена от календарния ред на празниците през цялата година, като на първо място е поставено произведение, предназначено за 20 декември — Словото на божествените тайни и св. Филогоний, а на осемнадесето място — произведение за 26 октомври — Похвално слово за св. Димитър. Следователно словата в „Книга Григо-

Фиг. 8. Съдържание на „Книга Григория Цамблака“, продължение —
БАН—Ленинград, собр. Архангельское, № 485, XVII в., л. 46

рия Цамблака“ са подредени вероятно според последователността на тяхното произнасяне най-напред от автора им, като е следван календарният ред на празниците през годината. До такова заключение е стигнал и Ст. Шевирьов, който пише: „Деветнадесет слова по случай църковни празници се поместват в особени ръкописи като отделна книга в един и същ ред, следвайки кръга на църковните седмици и празници, в които са били произнасяни.“¹⁶

Само в един от познатите ми 10 сборника (№ 92 от сбирката на Вахрамеев, от XVII в., у мен № 10) 18-те Цамблакови слова са подредени по особен начин — на първо място е поставено Похвално слово за св. 40 мъченици, предназначено за 9 март, а на осемнадесето е Словото за Великия петък. Ето редът на всички слова:

¹⁶ С. Шевирьов. Цит. съч., с. 182.

1) *Похвално слово за св. 40 мъченици* (9 март) — (без начало). Похвальное слово 40 мученикам.¹⁷

2) *Слово на Връбница* — Слово въ недѣлю вербную Григория смиреннаго мниха и презвитера. Нач.: Паки Спасъ во Іерусалимъ входѣтъ и паки чюдеса творѣше...

3) *Слово на Възнесение* — Григория, епископа российскаго, слово на Вознесение Господа нашего Іисуса Христа.

4) *Слово на Рождество на Йоан Предтеча* (24 юни) — Юня въ 24 день. Григория инока (и) презвитера слово на рождество Предтечи и Крестителя Ивана. Нач.: Креститель днесъ намъ раждается и кто не возрадуется...

5) *Похвално слово за апостоли Петър и Павел* (29 юни) — Григория мниха и презвитера (слово) похвальное св. верховнымъ апостоламъ Петру и Павлу. Нач.: Возсияша намъ днесъ свѣтлая великая и незаходима церковь...

6) *Похвално слово за пророк Илия* (20 юли) — (първият лист е скъсан).

7) *Слово на Преображение* (6 август) — Григория архиепископа российскаго слово на божественное Преображение бога и спаса нашего Іисуса Христа. Нач.: Небеси подобна днесъ фаворская устрояся гора...

8) *Слово на Успение* (15 август) — Григория архиепископа российскаго слово на всечестное Успение преславныя владичица нашея богородица и приснодѣвы Марія. Нач.: Гавриила зрю чиноначальствующа на земян и небесныхъ силы...

9) *Слово за отсичане главата на Йоан Предтеча* (29 август) — Слово на уськовнение главы Предтечи (първият лист е скъсан).

10) *Слово на Рождество Богородично* (8 септември) — Григория инока и презвитера слово на всечестное Рождество пресветыя владичица нашея Богородица и приснодѣвы Марія. Нач.: Да предначинаетъ настоящему торжеству Давидъ богоотецъ...

11) *Слово за Въздвижение на кръста* (14 септември) — Григория архиепископа российскаго слово на въздвижение честнаго креста. Нач.: Възносится днесъ крестъ и пленяется адъ...

12) *Похвално слово за св. Димитър* (26 октомври) — Григория архиепископа российскаго похвальное (слово) св. славному великомученику и мироточцу Димитрию. Нач.: Прже Христова плотскаго смотрення человекомъ страшна бѣше смръть...

13) *Слово за божествениите тайни и св. Филогоний* (20 декември) — Григория смиреннаго инока и презвитера о божественныхъ тайнахъ. Нач.: Обыкоша нже къ царю земному грядущен...

14) *Слово за усопшите* (в събота месопустна) — Григория смиреннаго мниха и презвитера слово о усопшихъ. Нач.: Усопшихъ въ вѣръ память благодаренне и молитвенъ есть вина...

¹⁷ Заглавията са по описа на А. А. Титов. Рукописи славянские и русские, принадлежащие И. А. Вахрамееву. Ч. I. М., 1888, с. 71—73.

15) *Слово за иноческия живот* (в неделя сиропустна) — Григория смиренного мниха и презвитера слово о иноческом житии. Нач.: *Присно си пакн да коснемся беседе...*

16) *Слово за преподобните отци* (в събота сиропустна) — Григория смиренного мниха и презвитера слово въ суботу сиропустную. Нач.: *Хошу къ похвалъ языкъ подвигнутъ и ужасаюся...*

17) *Слово на Великия четвъртък* — Григория мниха и презвитера игумена обители Пантократоровы, слово на предание господа бога и спаса нашего Исуса Христа... во святыхъ великий четвертокъ. — Нач.: *Печаль объемаеть мн дѹшу...*

18) *Слово на Великия петък* — Григория мниха и презвитера игумена обители Пантократоровы... слово во святыхъ и великий пяток. Нач.: *Монси великыи онъ нже море раздѣланъ...*

На пръв поглед словата в този сборник са подредени по мартенския календар и това би било така, ако последните две слова се намираха на полагащите им се места. Необяснимо е защо словата за Великия четвъртък и Великия петък са поставени на седемнадесето и осемнадесето място вместо на трето и четвърто място след словото за Връбница и преди словото за Възнесение. И в този сборник, както и в останалите, са разместени местата на словото за иноческия живот и словото за преподобните отци, които са предназначени съответно за сиропустната неделя и сиропустната събота (№ 15, 16). Сборник № 92 от Сбирката на Вахрамеев въпреки отбелязаните аномалии в подреждането свидетелствува за опита на неизвестния му съставител от XVII в. да пренареди словата в „Книга Григория Цамблака“ по мартенския календар. Възможно е това да е наложено от нуждите на конкретен манастир или църква, в които използван и доминиращ е бил именно мартенският календар.

От съдържанието на „Цамблаковата книга“ се вижда независимо от подреждането, че в нея са включени произведения за пасхалните, господските, богородичните и светителските празници. Известно е обаче, че Григорий Цамблак е автор и на други произведения за същите празници, но те не са включени в неговата „книга“.

Така например с пасхалните празници се свързват освен тези в „книгата“ още две Цамблакови творби, създадени в Молдова, които не са намерили място в нея: Беседа за поста и сълзите (предназначена за произнасяне в първата неделя на поста) и Беседа за милостинята и нищите (предназначена за втората неделя на поста). Любопитно е и защо от празничните слова за светци извън „книгата“ е останало такова популярно Цамблаково произведение като Похвалното слово за великомъченик Георги. Наличието му само в един от 10-те посочени сборника е случайност. В Синодалния сборник № 235 (384) то е поместено на деветнадесето място, след Похвалното слово за св. Димитър, предназначено за 26 октомври. Ако Похвалното слово за великомъченик Георги е било включено още в протографа на „Цамблаковата книга“, то трябва да стои на полагащото му се място под 23 април, когато се празнува паметта на светеца. Мисля, че включването му в сборник № 235 (384) заедно с още две Цамблакови произведения (Мъчението на Йоан Нови Бялградски и Надгробното слово за митрополит Киприан) след 18-те слова за църковни празници е резултат на стремежа на неизвест-

ния книжовник от XVI в. да обогати състава на „Книга Григория Цамблака“ с други произведения на писателя.

Освен това известно е, че през различни периоди от своя живот и на различни места Григорий Цамблак съставя по две редакции на някои свои творби. Например за неделята преди Пасха, наречена Цветница или Връбница, Цамблак създава най-напред в Молдова „Слово на свѣтлыи Цвѣтоносѣа праздникъ“ (Нач. Вчерѣ убо, любимници, въ Витанию слышахомъ пршѣдша Господа...), а по-късно в Русия преработва това слово под заглавие: „Слово въ неделю вереную“ (Нач. Пакѣ спасъ въ Нерусалнмъ восходнтъ...). В „Книга Григория Цамблака“ е оказано предпочитане към втората, руската редакция на това слово. И в 10-те сборника е поместена именно тази редакция. Последното се дължи според мен на обстоятелството, че „Цамблаковата книга“ е съставена в Русия и това неминуемо е повлияло при избора на една от двете редакции. А фактът, че някои Цамблакови слова за църковни празници не влизат в състава на неговата „книга“, показва, че нейното комплектуване не е лично дело на Григорий Цамблак, както смятат Шевириков и Сабатовски. Ако сам Цамблак бе събрал и подредил произведенията си в едно цяло, той би включил всичките си творби и не би пренебрегнал такива свои литературни трудове като Беседата за поста и сълзите, Беседата за милостинята и нищите, двете редакции на Похвалното слово за великомъченик Георги.

Против личното участие на Цамблак в съставянето на „Книга Григория Цамблака“ говорят и насловите на поместените в нея произведения. В тях името на автора им се придружава от различни духовнически титли и звания: „Григория мниха и презвитера“, „Григория смиренного инока и презвитера“, „Григория мниха и презвитера, игумена обители Пантократоровы“, „Григория епископа российскаго“, „Григория архиепископа российскаго“. Липсата на унифициране на авторовите звания в насловите на отделните произведения свидетелствува, че събирането им в една книга не е дело на автора на самите творби, а на друг книжовник. Съставителят на „Цамблаковата книга“ запазва автентичните наслови на включените в нея Цамблакови слова, защото те съдържат данни за времето и мястото на създаването им. Изброените духовнически титли и звания на Цамблак отвеждат към най-плодотворните периоди в живота му — молдовския и руския.

Според Г. Данчев събирането на Цамблаковите слова за църковни празници в един сборник е дело на Евтимиевия ученик дяк Андрей, който е знаел, че зад различните титли в насловите на произведенията стои все една и съща личност. Ето какво пише той: „Старанието на дяк Андрей да събере тези 18 произведения на Григорий Цамблак в един сборник говори не само за изключителната му почит към него, но и за неговата осведоменост върху Цамблаковата жизнена и творческа съдба. Не подлежат на съмнение знанията му, че „Григорѣа смиреннаго инока и презвитера“ и „Григорѣа мниха и презвитера, игумена обители Пантократоровы“ и „Григорѣа архиепископа российскаго“ и пр. са едно и също

лице. Вероятно тук са си казали думата не само ерудицията, но и българският произход на дяк Андрей, който събира в една книга съчиненията на своя съотечественик.¹⁸

Действително най-старият достигнал до наши дни сборник, съдържащ 18 Цамблакови слова, е № 31 от сбирката на Никифоров в ГБЛ — Москва. Без да се ангажирам с твърдението, че неговият съставител дяк Андрей е Евтимиевият ученик от Бачковския манастир дяк Андрей или е руски книжовник със същото име (това ще докажат бъдещите проучвания!), смятам, че засега е трудно да се приеме, че именно този сборник е протограф на „Цамблаковата книга“, както смята Г. Данчев. В сборника на дяк Андрей липсва заглавието, което е налице в други сборници от същия тип — „Книга Григория Цамблака“. Възможно е, както предполага и Г. Данчев, да е съществувала заглавна страница, но сега тя липсва. Името на автора на поместените в сборника слова — Цам-

бла — е отбелязано на вътрешната страна на подлепената първа корица и в средата на бялото поле над първото слово. Освен това съставянето на сборника от дяк Андрей през втората половина на XV в. отстои на значителен период от време от Цамблаковата епоха. Известно е, че Григорий Цамблак умира през 1420 г. По-логично е да се мисли, че книжовникът, който е събрал словата му за църковните празници в една „книга“, е негов съвременник. Затова той е бил убеден, че зад различните титли и звания в насловите им стои все авторската личност на Цамблак. Нещо повече — само съвременник може да е осведомен за замисъла на самия Цамблак да събере и подреди творбите си в едно цяло, за което подсказва съдържанието на някои от тях.

Понякога в увода на едно слово Григорий Цамблак накратко припомня за какво е говорил в предходното слово. Например той започва Словото си за монашеския живот, поставено на трето място в „книгата“, така: *Принеси пакн до коснемся бесѣдѣ съ дерзновеннемъ бо множайшимъ вамъ бесѣдовати хоуу днесъ. Пржеде бо бесѣдовавъ доводно вамъ коснухся продохомъ бо полезная попечення мнрскаго жития...* По този начин Цамблак свързва Словото за монашеския живот със Словото за усопшите, поставено на второ място, в което разглежда и въпроса за светската суета. Изричното посочване на тематичната връзка между двете произведения определя и тяхната последователност в „книгата“. По аналогичен начин са свързани 3-то и 4-то слово. Тези примери навеждат на мисълта, че в съзнанието на самия Григорий Цамблак отделните слова са подредени в някакъв последователен ред и взаимовръзка. Това се отнася както за произведенията, чието произнасяне не е обусловено от църковния календар, така и за произведенията, които са свързани с конкретни празници. Последното дава основание да се предполага, че замисълът за комплектуване на проповедите в един сборник, за събирането им в една книга и подреждането им според църковния календар за цялата година принадлежи на самия Григорий Цамблак. Реализирането обаче на този замисъл не е Цамблаково дело, а на негов сподвижник и поклонник, на човек от неговото литературно обкръжение, каквото той навярно е имал в качеството си на киевски митрополит и всепризнат и авторитетен виртуоз в писател-

¹⁸ Г. Данчев. Цит. съч., с. 106.

ската работа. Не е изключено първоначалната идея за събирането на Цамблаковите проповеди за църковни празници да е възникнала с оглед непосредствените задължения на Григорий Цамблак като църковен глава на Западна Русия и Литва. Има основания да се предполага, че комплектуването на „Книга Григория Цамблака“ е станало още приживе или наскоро след смъртта на Цамблак. Съставителят на „книгата“ не унифицира насловите на отделните произведения, включени в нея, а запазва различните титли на техния автор, които визират неговото положение в църковната йерархия през различните периоди в живота му. Твърде е възможно той да е преписвал от лични Цамблакови автографи на отделните слова или поне от преписи, стоящи близо до оригиналните авторски текстове. А специфичното им подреждане, което следва кръга на църковните празници през годината, но не е издържано нито по септемврийския, нито по мартенския календар, свидетелствува, че той е бил осведомен за последователността, в която Цамблак е произнесъл тези слова най-напред в Русия.

Комплектувана в края на 20-те или началото на 30-те години на XV в., „книгата“ с Цамблакови проповеди не остава изолиран факт, а започва да се множи, т. е. да се „преиздава“. През следващите години и векове от нея възникват нови преписи, на чиито титулни страници староруските книжовници с респект и благоговение изписват „Книга Григория Цамблака“. Те запазват както реда на поместените в нея произведения, така и техните наслови с данните за автора им. Познатите днес 10 ръкописни сборника (възможно е техният брой да е по-голям), съдържащи най-често по 18 Цамблакови слова, са най-добрият атестат за Григорий Цамблак като писател, даден му от съвременници и последователи. Отношението им към Цамблаковото писателско наследство и конкретно към „книгата“ му с църковни проповеди кореспондира с дадената му пак от тях характеристика като „мъж учен и много начетен, най-вече духовен, изучен на книжовна мъдрост от детство, завещаал много съставени от него писания“.